

MALÎ TEKELLER

Ass. Fazıl TEKİN

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

I — TEKEL KAVRAMI

1) Terminoloji :

Literatürümüze tekel ve inhisar olarak girmiş olan bu kelimenin çok kullanılan ve batı dillerinde genel bir kabul görmüş olan şekli «monopol» dür. Monopol, eski Yunanca aslından olup, tek anlamına gelen «monos» ve satış anlamına gelen «polein» kelimelerinden tereküp etmekte ve tek satıcı anlamında kullanılmaktadır. Terim İngilizce'de «monopoly», Almanca'da «monopole», Fransızca'da da «monopole» olarak geçmektedir.

İlmi literatürümüzde de monopol kelimesinin sık sık kullanıldığını görmekteyiz. Meselâ, Prof. Dr. Feridun Ergin «İktisat» adlı eserinde ⁽¹⁾, monopol ve inhisar, Prof. Dr. Orhan Oğuz, tekel ve inhisar terimlerini kullanmaktadırlar ⁽²⁾.

Maksadı açık olarak ifade etmesi, sade ve öztürkçe bir kelime olması dolayısıyla biz de «tekel» terimini kullanmayı tercih etmiş bulunuyoruz.

2) Tarif :

Herhangi bir kavramın tarifini yapmak, daha doğru bir deyimle, ifade edilmek isteneni öz bir şekilde verecek bir tarif yapmak güçtür. Bu sebeple yazarların büyük kısmı tarif yapmaktan çok kavramları açıklamayı tercih etmişlerdir.

E.A.G. Robinson da «Monopoly» adlı eserinde tarif yapma güçlüğüne değinmekte «... monopolcü, herhangi bir malın tek satı-

(1) ERGİN Feridun. İKTİSAT, İstanbul - 1964.

(2) OĞUZ Orhan GENEL İKTİSAT TEORİSİ DERSLERİ, Ankara - 1968.

cısı durumunda olan kimse olarak tarif edilebilir, fakat sözügeçen mal nasıl bir maldır?» demek suretiyle tarifteki eksikliği belirtmektedir. Yazar devamla, malın tarifini yapmanın da başlıbaşına bir problem olduğunu söylemektedir (3).

Fakat herşeye rağmen, tekel kavramı hakkında, çok genel bir mahiyette de olsa bir tarif vermenin gerekli olduğu fikrindeyiz.

Tekel, ikame imkânı son derece az belli bir malın tek bir teşebbüs tarafından üretilmesi ve tüketicilere arz edilmesi halidir. Daha genel bir tarife gidilerek şöyle bir tarif verilebilir: Tekel, mal arzının veya talebinin tek olması halidir.

3) *Tekelin Doğuş Şartları* :

Tekellerin doğmasına yolaçan şartlar muhteliftir. Tekel durumuna geçmek isteyen teşebbüslerin amacı, piyasada, belirli bir malın veya malların üretim ve satışında bir üstünlük kurmak, fiyatı diledikleri gibi, daha doğru bir deyimle en yüksek kârı sağlayacak şekilde ayarlamalarını mümkün kılacak bir ortam yaratmaktır.

Tekelin meydana gelebilmesi için gerekli şartlardan ilki, bir malın nedretidir. Nadir olan bir malı eğer sadece bir firma üretiyor veya satışını yapıyorsa, bu firma o mal üzerinde bir tekel kurmuş demektir. Meselâ hediyelik eşya ve pipo imalinde kullanılan ve popüler bir maden olan lületaşı sadece Eskişehir çevresinde üretilmektedir. Bu taşın elde edildiği kuyuların mülkiyetini eline geçiren bir firma, bu taşın nadir bulunan bir mal olması sebebiyle, tekeli durumuna geçmiş demektir.

Tekeli doğuran şartlardan ikincisi, piyasadaki firmaların aralarında bir anlaşmaya varmalarıdır. Piyasada üstünlük sağlamak ve hakim olabilmek amacıyla, genellikle aynı veya benzer malların üretim veya ticaretini yapan kuruluşlar aralarında birleşerek, bir tekel meydana getirirler.

Serbest rekabet düzeninin mevcut olduğu ekonomilerde, firmalar devamlı bir mücadele içindedirler. Bu mücadelenin adı, rekabettir. Bunun tabii bir sonucu olarak, bir kısım firmaların başarısı kazanmasına karşılık diğer bir kısmı tasfiyeye uğrayacaktır.

(3) E.A.G. ROBINSON MONOPOLY Cambridge - 1961.

İşte bu tür tasfiyeler sonunda kuvvetli olarak mücadeleden çıkan bir firma veya firmalar grubu bir tekel teşkil edebilir.

Tekeli doğuran şartlardan bir diğeri de devletin müdahalesidir. Devlet, tekellerin yayılmasını ve kuvvetlenmesini kolaylaştıran bir ortam yaratabileceği gibi, kendisi de doğrudan doğruya tekel kurabilir.

4) *Tekellerin Tasnifi :*

A) *Genel Olarak*

a) *Satış Yönünden :*

- i) Monopol: Piyasada, herhangi bir malın tek satıcısı olması halidir.
- ii) Düopol: Piyasada, birçok alıcının bulunmasına rağmen sadece iki satıcının bulunması halidir. Bu iki satıcı kendi aralarında anlaşmaya varamamışlardır.
- iii) Oligopol: Oligopol, ikiden fazla satıcının bulunması halini ifade eder. Satıcılar üç beş tane olabilir. Aralarında anlaşma yoktur ve birbirleriyle rekabet edebilirler.

b) *Alış Yönünden :*

- i) Monopson: Satıcının çok olup ta, alıcının tek olması halidir.
- ii) Düopson: Alıcının iki şahıs veya işletme olmasıdır.
- iii) Oligopson: Satıcı çok fakat buna mukabil alıcı sayısı da ikiden fazla ise bu, oligopson halini ifade eder.

B) *Mahiyetlerine Göre :*

a) *İktisadî Tekeller :*

19. Yüzyılda, sanayi inkılâbı ile birlikte küçük

işletmelerin yerini büyükleri almaya başladı ve temerküz (concentration) dediğimiz olay ortaya çıktı (4). Ziraatin dışında kalan sektörlerde temerküz olayı ile büyük teşebbüslerin doğması sonucunda, bunların küçüklere göre birçok üstünlükler kazandığı görüldü. Günümüzde her ülkede olduğu gibi ülkemizde de büyük teşebbüslerin çoğaldığı buna mukabil küçüklerin azaldığına şahit olmaktayız. Büyük teşebbüslerin, imalâta, hammadde tedarikinde, teknik gelişmeleri takipte ve satış işlerinde büyük avantajları vardır. Bunlar, satış alanında aracıları kolaylıkla bertaraf edebilir ve kütle üretimi ile fiyatları önemli ölçüde düşürebilirler.

Temerküz olayı, piyasada tekellerin doğmasına yolaçmıştır. Zira teşebbüsler, türlü yollardan hareket ederek aralarındaki rekabeti durdurmak, piyasada üstünlük kurmak için çalışırlar. Başardıkları taktirde, kartel, tröst, konsorsyum şeklinde birleşirler, yani, iktisadî tekeller meydana getirirler. Piyasada hâkim duruma geçen teşebbüs, prodüktivite yerine rantabiliteyi, yani, verimlilik yerine kârlılığı tercih edebilir.

Bu şekilde fiyatlar artacak ve tüketici fazla para harcayarak ihtiyacını tatmin etmek zorunda kalacaktır. Böyle durumlarda, devlet tüketicinin hakkını koruyabilmek amacı ile, tekel durumunda olan işletmenin mamullerine karşı ilk çare olarak gümrük duvarlarını indirecek ve dış piyasadan sağlanan mallarla fiyatların düşürülmesi yoluna gidecektir.

Günümüzde iktisadî tekeller o kadar büyümüş ve kapsamalarını genişletmişlerdir ki, bunlardan bazıları ulusal hudutları aşmış, beynelmilel sahada üstünlük kurmuşlardır.

Bir kısım ülkeler iktisadî tekellerin kurulmasını teşvik etmişlerdir. Meselâ Almanya'da kartellere hükümetler daima yardımcı olmuş ve hatta teşvik etmiştir. A.B.D.'nde tröstlere karşı önceleri cephe alınmış, 1890 yılında Sherman Kanunu (Sherman Act) ile, serbest rekabeti kısıtlayıcı anlaşma ve birleşmeler yasaklanmıştır. Fakat sonradan bu konuda daha müsamahakâr davranılmıştır. Fransa'da başlangıçta, büyük teşebbüslerin doğmasıyla demokrasi prensipleri bağdaştırılamamış, bunlara gayrimeşru kuruluşlar olarak bakılmışsa da sonradan ekonomik zaruretler karşısında anlaşmaları hoş karşılamak gerekmiştir.

(4) OĞUZ Orhan a.g.e. s. 43 - 54

Şimdi kısaca, kartel ve tröstlere değinelim:

i) Tröstler :

Tröst, işletmelerin iktisadi ve hukuki bağımsızlıklarını kaybederek, aynı idare altında, tek bir teşebbüs olarak birleşmeleri halidir.

Kartel, kendisi için yıpratıcı olan rekabeti ortadan kaldırmak ister, tröst ise rekabeti kaldırmakla yetinmez, piyasada tekel kurar.

Tröstlerin, Yatırım Tröstleri (Investment Trust), Rey Kullanma Tröstleri (Voting Trust), Holding Tröstleri (Holding Trust) gibi çeşitleri vardır.

ii) Karteller :

Serbest rekabeti veya onun sakıncalarını ortadan kaldırmak amacıyla, aynı üretim branşında çalışan teşebbüslerin, bağımsızlıklarını koruyarak, kurdukları birliğe Kartel denir.

Bu kuruluşlar özellikle Almanya'da gelişmeleri için elverişli ortamı bulmuşlar ve zamanla beynelmil ölçüde kapsamlarını genişletmişlerdir. Karteller, Fiat, Şart, Üretim Tahdidine Ait, olmak üzere çeşitlere ayrılabilirler.

b) *Mali Tekeller*

Mali Tekel, devletin, hazineye gelir sağlamak amacıyla, bir malın üretimini veya ticaretini dolaylı veya dolaysız bir şekilde yapması halidir. Devlet bizzat bir mali tekel kurabileceği gibi, kanunla bu yetkiyi bir şirkete de devredebilir. İncelememizin ikinci bölümünde bu konuya daha ayrıntılı olarak değineceğimizden, şimdilik sadece bir tarif vermekle yetiniyoruz.

C) *Uygulama Şekillerine Göre :*

a) *Tabii Tekel*

Bu, tabiatın vermiş olduğu bir tekel şekli olarak ifade olunabilir. Bir tek satıcı, çeşitli ihtiyaç sahiplerinin taleplerini karşılamak durumundadır ve tekerci bunu tabiat sayesinde gerçekleştirmektedir. Meselâ ülkemizde son günlerde aktüel bir konu haline

gelen boraks madeni, dünyada sadece birkaç yerde üretilmekte ve en zengin boraks yatakları Eskişehir'in Kırka bölgesinde bulunmaktadır. Bir şirket dünyadaki bütün boraks yataklarının işletme imtiyazlarını elde etmeye ve tekel kurmaya çalışmaktadır. Bu misalden de anlaşılacağı gibi tabiatın sadece sayılı birkaç bölgeye tahsis etmiş olduğu madeni ele geçirmek, dünya çapında bir tekel kurmak için kâfi gelmektedir.

b) Akdî Tekel

Akdî tekel, adından da anlaşılacağı gibi, bir akit ile meydana gelen tekeldir. Birçok teşebbüsün aynı malı arz ettikleri hallerde, bunlar, ürettikleri malın veya malların fiyatını bizzat kendileri tespit etmek isterler. Tabiatıyla, bu tüketiciler aleyhine sonuç verecektir. Birleşen teşebbüslerin hiçbiri müştereken tespit edilmiş fiyatın altında satış yapamaz. Karteller ve tröstler, bu tür tekele misaldir. Günümüzde en çok rastlanan tekel tipi, akdî tekeldir.

c) Kanunî Tekel

Bazı kuruluşlara kanun, bir malın üzerinde tekel kurma hakkını tanımıştır. Bu hak bir imtiyaz şeklinde verilebilir. Meselâ ülkemizde, maden suyu ve soda üretimi Kızılay'ın tekeline bırakılmıştır.

d) Fiilî Tekel

Bu tür tekelde, tabiatın veya kanunun bir imkânı sözkonusu değildir. Burada tekeli kuran bizzat işletmenin kendisidir. «Herhangi bir vaziyet dolayısıyla bir teşebbüsün kendi faaliyet sahasında rakipsiz kalmasına fiilî inhisar denir. Bir müessesenin rakiplerini piyasadan çekilmeye mecbur etmesi veya aynı faaliyetle meşgul bir rakiple karşılaşmaması, fiilî monopollerin doğmasını temin etmektedir. Bir malın ârizî veya hususî bir sebepten dolayı yalnız bir satıcıdan temin edilebilmesi, fiilî inhisarın mevcudiyetine kâfidir. Bir köyde tek bir bakkal dükkânı bulunduğu veya bir mamulün tek acente vasıtasile satıldığı hallerde, fiilî inhisar şartlarıyla karşılaşırız.»⁽⁵⁾

(5) ERGİN Feridun, a.g.e. s. 477.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

II — MALİ TEKEL (Fiscal Monopoly)

1) Terminoloji :

Türkçemizde, malî tekel, malî inhisar ve malî monopol olmak üzere üç terimin kullanıldığını görüyoruz. Bu üç terimde değişen, önceki açıklamalarımızda da değindiğimiz, tekel kelimesidir. Bu üç terimden «malî tekel»'i kullanmayı tercih ettiğimizi tekrar belirtelim. Burada belirtilen kavramlardan başka, devlet tekeli, devlet inhisarı, devlet monopolü gibi kavramlarla da karşılaşmaktayız ki, anlam bakımından öncekilerle aralarında önemli bir fark yoktur. Yalnız bu ikincisi yani devlet tekeli terimi, bazan, devletin iktisadî tekellerini de kapsamına almaktadır ki, bu bakımdan söz konusu iki terim arasında bir farkın mevcut olduğu ve ayırım yapılması gerektiği ileri sürülebilir.

Malî tekel, karşılığı olarak İngilizce'de «Fiscal Monopoly», Almanca'da «Finanz-Monopole», Fransızca'da «Monopole Fiscaux» terimleri kullanılmaktadır.

2) Tarif :

«Malî Tekel, devletin bir kanuna dayanarak, malî gayelerle, bir metan veya hizmetin üretimini, ithal veya ihracını, alım veya satımını kendisine veya herhangi bir kamu tüzel kişisine tahsis etmesi ve bu hakkı imtiyaz şeklinde bir şirkete bırakmasıdır.»

Malî tekel, bir kanuna dayanmalıdır. Hiçbir kanuna dayanmaksızın malî tekel kurulamaz. Aksi takdirde devletin bu tek taraflı hareketi gayrimeşru bir hüviyet kazanır.

Malî tekel, adından da anlaşılacağı üzere, malî amaçlarla, devlete gelir sağlamak amacıyla kurulur. Bu onun en karakteristik özelliğidir.

Malî tekel, bir malın veya hizmetin üretimini, ithal veya ihracını, alım veya satımını hedef alabilir. Bu ekonomik faaliyetlerden herhangi biri ile iştigal edebileceği gibi, sayılan faaliyetlerin hepsi ile de ilgilenebilir.

Malî tekel, bir imtiyazdır. Bu imtiyazı devlet, bizzat kendi organları vasıtasıyla kullanabildiği gibi herhangi bir şirkete de devredebilir. Bu bakımdan ikili bir uygulama şekli vardır.

3) Tarihçe :

Tarihte bilinen ilk tekele M. Ö. 2100 yılında, Kral Hammurabi devrinde Babil'de rastlanmıştır. Eski Yunan ve Roma edebiyatlarında tekellerle ilgili hususlara rastlanmaktadır. Bu bize, ortaçağ süresince de tekellerin mevcut olduğunu göstermektedir. Yeni çağla birlikte, feodalitenin yıkılarak onun yerini krallıkların almaya başlamasıyla devletlerin artan malî ihtiyaçları, devlet yöneticilerini malî tekeller kurmaya teşvik etmiştir.

Yakın tarihimizde özellikle dört malın malî tekel kapsamına dahil edildiği görülmüştür. Bu dört mal: Tuz, alkol, tütün ve baruttur.

Tuz tekeli, Birinci Dünya Savaşından önce, İtalya, Avusturya, Macaristan, Sırbistan, Romanya, Yunanistan ve Türkiye de mevcuttu. 1918 yılından sonra, Polonya, Yugoslavya ve Çekoslovakya tuzu tekel altına almışlardır.

Alkolün devlet tekelinde bulunduğu ülkeler ise, İsviçre, Sırbistan, Rusya ve 1920'den sonra, Almanya, Norveç, Finlandiya, Lettonya, Estonya, Litvanya, Polonya, Romanya, Yugoslavya ve Türkiye idi. İkinci Dünya Savaşından önceki yıllarda, Kanada ve A.B.D.'nin bazı eyaletlerinde alkol yasak edilmiş, ve bazılarında tekel altına alınmıştı.

Tütün tekeline gelince, İlk Dünya Savaşından önce, Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan, İspanya, Portekiz, Sırbistan, Romanya ve Türkiye'de tütün devlet tekelinde bulunuyordu. Savaştan sonra da Avusturya-Macaristan hariç, adigeçen ülkelere ilâveten, Yugoslavya, Polonya gibi ülkelerde de tütün devlet tekeline alınmıştır.

Malî tekellerin bu kısa tarihi evrimi içinde bir nokta özellikle dikkati çekmektedir. Türkiye, gerek Birinci Dünya Savaşından önceki yıllarda ve gerekse günümüze kadar geçen süre içinde, tekeli sürdüren nâdir ülkelerden biri olmuştur. Tarihi gelişimin, malî tekellerin tasfiyesi yolunda olduğu düşünülecek olursa, bunun sebebinin ne olabileceği enterasan bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devletinde, rasyonel ve verimli bir vergi sisteminin kurulamamış olması ve ekonominin özellikle imparatorluğun son

yıllarında, büyük malî buhranlar içinde bulunması sebebiyle, nispeten emin ve verimli bir kaynak olan tekele zaruretler karşısında başvurduğu düşünülebilir.

4) *Kuruluş Amacı :*

Malî Tekellerin kuruluş amacı gelir elde etmektir. Devletler, artan kamu giderlerinin finansmanı için çeşitli malî kaynaklara ihtiyaç duyarlar. İşte malî tekeller bu finansman kaynaklarından birini teşkil eder. Malî tekellerin kurulmasının esas amacı gelir elde etmek olmakla beraber, bunların kurulmasını gerekli kılan saikler değişiktir. Biz bu saikleri, malî, iktisadî, siyasî ve sosyal saikler olarak gruplandırabiliriz.

Malî tekelin kurulması, iktisat ve maliye politikasının bir icabı olabileceği gibi, genel sağlıkla da ilgili olabilir. Meselâ, sürümü çok fazla olan sigara gibi bir tüketim maddesinin tekele alınmasını gerektiren saik, hazineye bol varidat sağlamak olduğu halde, afyonun tekele alınması, genel sağlığı korumak gibi sosyal bir amaç taşımaktadır. Aynı şekilde, barut ve patlayıcı maddelerin millî güvenlik bakımından sakıncalı bulunması bunların devlet tekeline alınmasını gerektirmiştir. Oyun kâğıdı tekeli ülkemizde, Kızılay gibi hayır kurumuna gelir sağlamak gibi bir amaç taşımaktadır.

Misalleri daha da çoğaltmak kabildir. Çeşitli malların tekele alınmasını gerektiren saikler bu kadar değişik olduğu halde, esas amacın tek, yani gelir elde etmek olduğu muhakkaktır,

5) *Malî Tekelin Kurulması İçin Gerekli Şartlar :* (6)

Bir malî tekelin kurulabilmesi için gerekli olan şartlar şu şekilde sıralanabilir :

A) Tekel konusu olacak madde, sürümü gayet geniş olan umumî bir istihlâk malı olmalıdır. Bilindiği gibi, zaman zaman her çeşit istihlâk malı; muamele, gider, istihsal, istihlâk, satış vergisi adıyla vergilere tâbi tutulmuştur. Bu maddelerin tekel konusu olması mümkün ise de, istihlâki sonsuz denecek kadar geniş, şeker, tuz gibi zarurî, içki, kahve, çay gibi keyif maddeleri tekel konusu yapılmaya daha müsaittir.

(6) ÖZER İlhan, TEKEL İstanbul 1967. s. 11-12.

B) Tekel konusu olacak madde gayet ucuza temin edilmedir. Bu suretle, alış ve satış fiatları arasındaki büyük farktan (müstahsil rantından) istifade mümkün olabilir.

C) Tekele tâbi tutulacak maddenin istihsalı veya ticareti temerküze müsait olmalıdır. Bilfarz, sigara, şeker, çimento, demir gibi mamuller, serbest piyasa rejimlerinde dahi tekelleşmeye müsait bir durum gösterir. Kartel, tröst, konzern gibi kuruluşlar tarafından idare edilebilir. Buna mukabil, şarapçılık, bağcılık, peynircilik v.s. gibi ziraî mahsule dayanan bazı ticaret kollarında temerküz imkânı çok azdır.

D) Tekel konusu madde, yüksek nisbetli bir vergiye (veya yüksek bir kâra) tahammülü olan bir madde olmalıdır. Böyle bir vergi veya kâr hissesi alındığı halde bile istihlâkleri azalmayan maddeler tekel için müsait maddelerdendir. Sigara ve içki misal olarak gösterilebilir.

E) Tekel konusu maddeden, serbest rekabet rejiminde, aynı gelirin (gerek Devlet için düşünülen gelirin, gerekse özel teşebbüsün tasavvur ettiği gelirin) emniyetle tahsil edilmesi mümkün bulunmamalıdır.

Şayet arzu edilen gelir başka usullerle elde edilebiliyorsa (bilfarz, şekerde istihlâk vergisi konulmakla alınabiliyorsa) tekel tesisine lüzum yoktur. Ancak, vergi kaybı olayları ile devamlı şekilde karşılaşılması gibi hallerde, tekel sistemi daha mükemmel sonuç verecektir.

6) *Malî Tekelin Önemi :*

Malî tekelin önemi çeşitli bakımlardan incelenebilir. Malî bakımdan tekelin, verimli bir gelir kaynağı olduğu, ve bütün diğer vasıtalı vergilerde olduğu gibi emin bir kaynak özelliğini taşıdığı muhakkaktır. Fiyat tesbitinin büyük ölçüde tekelin elinde bulunması, kârın istenilen miktarlarda sağlanmasını mümkün kılmaktadır. Bu sayede, tekel kapsamına alınan maddelerin özel teşebbüsler eliyle ticaretinin yapılması halinde meydana çıkması muhtemel sakıncalar (kaçakçılık v.b.) bertaraf edilmiş olmaktadır.

Herhangi bir üretim kolunun özel teşebbüslere devri ve bilâhare vergilendirme yoluna gitmek yerine, o üretim kolunu devlet

tekeline almak, iktisat politikası bakımından başvuru yollarından biri olmuştur. Nitekim, ülkemizde de himayeci bir iktisat politikasının takibedilmeye başlandığı 1930 yıllarında, sanayileşmeyi hızlandırmak için hükümet, iktisadi devletçilik politikasını benimsemiş ve özel teşebbüsün maddi yetersizlikler nedeniyle kuramadığı çeşitli sanayi işletmeleri kurmaya başlamıştı. Bu arada malî tekeller önem kazanmış ve Tekel Genel Müdürlüğü adlı kuruluş Gümrük ve Tekel Bakanlığına bağlı, bünyesinde malî tekelleri toplayan bir genel müdürlük olarak tesis edilmiştir. (1941)

Siyasî bakımdan tekellerin önemi, çeşitli düzenlere göre değişiklik arz etmektedir. Genellikle, özel teşebbüse öncelik tanıyan, serbest rekabet düzeninin benimsendiği ülkelerde, malî tekellerin nisbi önemi azalmaktadır. Hatta öyle ki malî tekelin kuruluş amacında dahi değişiklikler olmaktadır. Bu ülkelerde malî tekeller, gelir elde etmekten çok bir kamu hizmetini yerine getirmek durumunda kalmaktadırlar. Buna mukabil devletçiliğin hâkim olduğu düzende, tekellerin nisbi önemi artmaktadır. Zira böyle bir düzende, devlet bütün ağırlığı ile ekonomik hayata girmiştir ve en verimli gelir kaynakları devletin elinde bulunmaktadır. Gerektiğinde devlet, malî tekelden istifade ederek tüketicilerin büyük ölçüde zarar görmesine sebep olabilmektedir.

Bu noktada, iktisadi ve malî tekellerin en önemli müşterek mahzurlarından biri ortaya çıkmaktadır. Bu da tüketicilerin istismar edilmesi meselesidir.

Yukarıda sözkonusu ettiğimiz iki değişik siyasal ortamdan birincisinde, malî tekellerin nisbi öneminin az, ikincisinde fazla olduğunu belirtmiştik. İktisadi tekeller bakımından ise durum tam aksidir. Yani, serbest rekabet düzeni, iktisadi tekellerin rahatlıkla doğup geliştiği bir düzen, buna mukabil devletçi düzen ise bunların gelişme imkânlarının çok daha sınırlı olduğu bir düzendir.

Bazı durumlarda malî tekeller, üreticilerin desteklenmesi görevini de yerine getirmektedirler. Herhangi bir üretim kolunda, üretimin arttırılması ve bunun yanı sıra fiyatların da üreticilerin yararlarını koruyabilecek bir seviyede tutulabilmesi için, malî tekel idareleri, bu amacı gerçekleştirecek bir fiyat politikası takibetmekte ve üreticiyi desteklemektedirler. Malî yardım şeklini alan bu tarz bir uygulamaya en güzel misal, ülkemizdeki Tekel Genel

Müdürlüğünün tütün ve çay alımlarıdır. Genel olarak, mali tekel her ne kadar tüketici aleyhine ise de, üreticiyi himaye etmesi bakımından da önem taşıdığı zamanlar ve durumlar olmaktadır.

7) *Malî Tekelin Fonksiyonları :*

A) *Bir Vergi Tahsil Metodu Olması :*

Mali tekel, bir vergi tahsil metodudur. Tekel konusu olan mal, tüketici tarafından satın alındığında, aynen istihlâk vergilerinde olduğu gibi bir vergi tahsil edilmiş olmaktadır. Devlet, tekel altına alınmış mal veya hizmetleri şu veya bu suretle piyasaya arz ederken satış bedellerine *inhisar resmini* ekler ⁽⁷⁾. Tekel maddesi üzerine ayrıca bir istihlâk ve ülkemizde olduğu gibi Millî Savunma Vergisi gibi bir vergi konabilmektedir. Bu suretle her iki verginin birlikte tahsili gerçekleşmiş olmaktadır. Devlet herhangi bir mal üzerine mali tekel kurmakla vergi tahsilâtında önemli bir avantaj sağlamaktadır. Şöyle ki: Evvelce tekele alınmayan bir malı üreten herhangi bir işletmeden, vasıtasız bir vergi, meselâ kazanç veya gelir vergisi tahsil etmesi gerekir ve bu tahsilât işlemi belli bir sürenin geçmesini, belirli bir prosedürün yerine getirilmesini gerektirecekti. Ayrıca çeşitli sebeplerle vergi tahsilâtında gecikmeler meydana gelebilecek ve türlü kayıplara uğranması ihtimalleri olacaktı. Devlet, tekel yoluyla bütün bu riskleri bertaraf etmiş ve vergi tahsilâtında belli bir ölçüde sür'atle ve emniyeti sağlamış olmaktadır.

B) *Bir Vergileme Metodu Olması :*

Mali tekelin ikinci fonksiyonu, bizatihi bir vergileme metodu olmasıdır. Tekele konu olan maddelerin satış tutarlarından imal masrafları ile tekel idaresinin giderleri çıkarıldıktan sonra kalan kısım, *tekel sâfi hasılası* olarak devlet gelirine katılmaktadır. ⁽⁸⁾ Devletin bir mal veya hizmeti tekel altına almasındaki amaç gelir elde etmek olduğuna göre, tekel sâfi hasılatının tamamını veya bir kısmını vergi olarak kabul etmek gerekir. Dolayısıyla mali te-

(7) TUNCER Selâhattin, KAMU MALİYESİ Ders Notları, İstanbul 1966, s. 241-242.

(8) EGESoy Muzaffer, CUMHURİYET DEVRİNDE VASITALI VERGİLER, Ankara 1962, s. 98.

kel bir vergileme metodu olmaktadır. «Ancak inhisarlar varidatının ne dereceye kadar vergi karakterine sahip olduğu hususunda bazı tereddütler olabilir.

Filhakika, inhisar resimleri her zaman alelâde istihlâk vergileri gibi, miktar veya nisbet itibarile muayyen değildir. Malî inhisarlarda, resmin tesbiti yerine satış fiyatının tâyini yoluna gidildiği vâkidir. Bu taktirde, satış fiyatları tutarı ile umum maliyet bedeli arasındaki fark, inhisarlar sâfi hasılatını teşkil eder.

İlk bakışta bu farkın, inhisar resmini teşkil ettiği zannolunabilir. Fakat, bu sâfi hasılatın bir kısmı «müteşebbis kârı» mahiyetindedir. Başka bir ifade ile, inhisarlar sâfi varidatı, muhtelif bir mahiyet arz etmektedir, bunun bir kısmı vergi bir kısmı ise ticarî kazançtır. Bunların karşılıklı nisbeti kat'iyetle malûm değildir. Buna rağmen, mezkûr varidatın büyük bir kısmı vergi karakterinde olduğundan, inhisarlar sâfi hasılatını vergiler arasında saymak mümkündür» (9).

8) Tekelde Fiat Teşekkülü

Tekelde fiat teşekkülünün açıklanmasına geçmeden önce şu hususun açıklığa kavuşturulması gerekir: «Monopol yolu ile vergileme teorisi genel olarak salt monopol teorisinden başka bir şey değildir» (10). Bu bakımdan malî tekelerde fiat teşekkülü, genel olarak tekel piyasasında fiat teşekkülü ile paralellik arz eder.

Tekelci, mal veya hizmetinin fiyatını serbestçe tesbit etme imkânına maliktir, fakat bu tesbiti yaparken gözden uzak bulunduramayacağı bazı hususlar vardır. Tekel fiyatlarının tesbitini etkileyen faktörler şunlardır: Maliyet, talep miktarı ve elâstikiyeti ve sözkonusu mal veya hizmetin ikâme edilebilme imkânı.

Hiçbir müteşebbis veya satıcı, malını maliyet fiyatlarının altında satmak istemez, bu onun en tabii hakkıdır. Serbest rekabet düzeninde fiyatlar genellikle maliyetler yönünde geliştiği, başka bir deyimle, maliyet fiyatlarına yaklaşma eğiliminde olduğu halde, tekel için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Durumun böyle ol-

(9) DİKMEN Orhan M., MALİYE DERSLERİ Birinci Cüz 1958, İstanbul s. 41.

(10) EDGEWORTH F. Y., MALİYE ENSTİTÜSÜ TERCÜMELERİ Birinci Seri 1965 İstanbul s. 30 dipnot 105.

masının nedeni, tekelcinin, maliyetlerini satışları ve geliri üzerinde bir etki yaratacağı endişesinden kısmen de olsa uzak olmasıdır. Şüphesiz bu, tekelcinin maliyetleri hiçbir zaman dikkate almıyacağı anlamına gelmez. Fakat onu maliyetleri düşürmeye teşvik etmiyeceği de aşikârdır. Bu nedenle, tekelde maliyetler daima artma eğilimindedir. Tekelci, masrafları arttığı zaman fiyatını artırır fakat fiattaki artış daima, masraftaki artıştan daha az olur. Çünkü rasyonel bir tekelci, masraf ile fiyat artışı arasında mutlak bir eşitliğe önem vermez. Onun üzerinde durduğu husus marjinal masraf, marjinal gelir eşitliğinin nerede sağlanacağıdır.

Tekelde fiyatı etkileyen faktörlerden ikincisi, talep miktarı ve talep elâstikiyetidir. Tekel şartlarında talep arttığı zaman fiyat yükselmeyeceği gibi hatta bazı hallerde azalır. Fiyatı tekelci tayin ettiği için fiyatın göstereceği hareket, geniş ölçüde onun tahmin ve hesaplarına dayanır. Eğer marjinal masrafları azalıyor, talep arttığı zaman tekelci fiyatı düşürür. Çünkü artan talebi karşılamak için üretimi arttırması gerekmektedir. Artan üretimi ise eskisine nisbetle daha az fiattan satması mümkündür. Buna bağlı olarak masrafları azalmıyorsa dahi, talep arttığı zaman, tekelcinin fiyatı düşürmesi mümkündür. Ancak şu şartla ki yeni talep eskisinden daha elâstik olmalıdır. Bu durumda, fiattaki nisbi azalma, talep-teki nisbi artıştan daha az olacağı için tekelcinin toplam kârı artar (II).

Özellikle malî tekel kurulurken fiyatların yükselmesi ile sürümün azalmıyacağı türden mallar seçilir. Yani talep elâstikiyeti düşük olanlar tercih edilir. Tekelci, talebin elâstikiyetinin düşük bulunduğu hallerde üretici rantını arttırabilmek imkânına sahiptir. «Piyasada talep elâstikiyeti zayıfladığı nisbette maliyet mefhumunun işletme şartları bakımından ehemmiyeti azalır. İnhisarlar, talebin tutukluk arzettiği ve elâstikiyetten mahrum bulunduğu sahalarda daha ziyade muvaffak olurlar. Talep elâstikiyeti asgari hadde indiği taktirde, en müsait sürüm hacmini temin etmek üzere fiattan yapılması gereken fedakârlık da ufak miktarlardan ibaret kalır. Talep tutukluğu ve elâstikiyet zaafı, inhisar sistemlerinin başlıca rant kaynağıdır» (12).

(11) SAVAS Vural F., İKTİSADİ ANALİZ, 1965 Ankara, s. 241-242.

(12) ERGİN Feridun, a.g.e. s. 481.

Talep elâstikiyetinin zayıf olduğu durumda tekel fiyatlarının ve tekelinin kazancının ne olacağını teorik bir misalle açıklamaya çalışalım :

<u>Fiat</u>	<u>Satış Miktarı</u>	<u>Gayrisafi Gelir</u>
50	100	5000
45	120	5400
40	140	5600
35	155	5425
30	165	4950
25	170	4250

Yukarıdaki teorik misalde de görüldüğü gibi tekeli, talep elâstikiyetinin zayıf olduğu bir durumda, amacına ulaşabilmek yani kârını maksimize edebilmek için fiyatı belli bir seviyenin altına düşürmemektedir. Tekelinin kârını maksimize ettiği fiyat seviyesi 40 ve bu fiyat seviyesinde sattığı miktar 140'tır.

Tekelde fiyat tespitini etkileyen başlıca faktörlere bu şekilde değindikten sonra, fiyat teşekkülü ile ilgili açıklamalara geçebiliriz.

Genel olarak tekeli fiyatını, marjinal masrafını marjinal gelire eşitlediği noktada tespit eder. Bütün temel iktisat kitaplarında ayrıntılı ve şematik olarak açıklanan bu konuyu burada tekrardan sarfınazar ediyoruz. Bizim burada esas değinmek istediğimiz husus, malî tekelerde fiyat teşekkülünün ne gibi farklılık arz ettiği ve hangi unsurlardan terekkülü ettiğidir.

İktisadî tekelerde fiyat, maliyet masrafları ve tekel kârının toplamından ibarettir.

Satış Fiyatı : Maliyet Masrafları + Tekelinin Kazancı

Malî tekelerde ise satış fiyatı şu unsurlardan meydana gelmektedir: Maliyet Masrafları, Tekelinin Kârı ki, bu işletme kârıdır, bunlara ilâveten, vergi niteliğinde olan Tekel Geliri. Malî tekelerde satış fiyatını şu şekilde formüle edebiliriz :

Satış Fiyatı : Maliyet Masrafları + Tekelinin Kazancı (İşletme Kârı) + Tekel Geliri (Vergi)

Bu üç unsurdan Maliyet Masrafları terimi, üretim ve satışla ilgili olarak yapılan bütün masrafları kapsamaktadır. Burada bizi asıl ilgilendiren, Tekelinin Kazancı ve Tekel Geliri terimleri-

dir. Tekelcinin Kazancı Terimi, tekelcinin mal veya hizmetini normal, serbest piyasa fiyatları ile satması halinde elde edeceği işletme kârını ifade etmektedir. Tekel Geliri ise, işletmenin bizzatı bir tekel olması nedeniyle elde etmiş olduğu gelirdir. Herhangi bir mal veya hizmetin tek üreticisi veya satıcısı durumunda olan tekelcinin bu imtiyazdan yararlanmak suretiyle satış fiyatını normalin üstünde tespit ederek sağlamış olduğu bu gelir vergi niteliğindedir.

8) Tekelde Fiyat Politikası ve Gelir Analizi :

Mali tekelde devlet, fiyatları dilediği gibi ayarlayabilmek imkânına sahip olduğundan ve ayrıca mali tekel konusu mal ve hizmetlerin talep elâstikiyetlerinin düşük olduğu dikkat nazarına alınacak olursa, devlet gelirlerinin artırılması için başvurulabilecek ilk yol fiyatın yükseltilmesi olacaktır. Fakat böyle bir durum, tüketicilerin yararlarına aykırı düşmekle kalmayıp, maliyet masraflarının artması sonucunu da doğurabileceğinden, bu konuda çok dikkatli olmak gerekecektir. Tekelci için önemli olan, gelirleri ve masrafları arasındaki maksimum farkı sağlayacak olan optimal fiyatı tespit etmektir. Şimdi konuyu daha ayrıntılı olarak incelemeye ve tekel gelirini maksimize etme yollarını ortaya koymaya çalışalım :

a) Önce tekelcinin maliyet masraflarını dikkate almadığı ve talebin elâstik olduğu bir durumda tekel gelirinin nasıl bir seyir takibettiğini teorik bir misalle açıklayalım.

TABLO I

Fiyat	Satış Miktarı	Gayrisafi Gelir
50	100	5000
45	200	9000
40	300	12000
35	400	14000
30	500	15000
20	700	14000
15	800	12000
10	1000	10000
5	1800	9000

Yukarıdaki misalde, fiyatlarda yapılan indirimler satış hacmini ve buna bağlı olarak toplam geliri arttırmaktadır. Fakat gelirde meydana gelen artış devamlı olmamakta, belli bir fiyat seviye-

si ve satış hacmine ulaşıldıktan sonra toplam gelirden azalma başlamaktadır. Bundan şu sonucu çıkarmaktayız :

«Ticaret şartları maliyet masraflarına bağlı olmayan bir inhisarcı, en yüksek gayrisafi hasılatı tekabül eden fiyatı bulmak ve satışlara bu fiyat üzerinden istikrar vermek mecburiyetindedir.»

b) İkinci olarak maliyet masraflarının teknelci tarafından dikkate alındığı ve parça başına düşen maliyetin sabit olduğu bir durumu ele alalım. Parça başına düşen maliyet masraflarının sabit olması halinde, satış hasılatı, sürüm arttıkça artmaktadır. Burada durum önceki misalden farklıdır. Artık fiyatı, maksimum hasılatı sağlayacak şekilde ayarlamak teknelcinin yararına olmayacaktır. Yeni durumda, teknelci için önemli olan, üretim masrafları çıktıktan sonra kalan gelir toplamının maksimum olmasıdır. Bu nedenle artık teknelci, bir önceki misalde olduğu gibi fiyatı 30 olarak değil fakat 40 olarak tespit edecektir. Üretim masrafları çıktıktan sonra elde edeceği gelirin maksimum olduğu nokta, fiyatın 40 olduğu noktadır.

TABLO II

Fiyat	Üretilen ve Satılan Miktar	Üretim Masrafları Toplamı	Teknelcinin Kazancı
50	100	2000	3000
45	200	4000	5000
40	300	6000	6000
30	500	10000	5000
25	600	12000	3000

(*) Parça başına maliyet 20'dir.

c) Teknelcinin, parça başına düşen maliyet masrafları üretim artışı ile birlikte artan bir seyir takibediyorsa, bu taktirde gelir ve tesbit edilmesi gereken fiyat farklı olacaktır. Parça başına düşen maliyet masrafının artan birseyir takibetmesi halinde teknel gelirin ne olacağını aşağıdaki tabloda göstermeye çalışalım :

TABLO III

Fiyat	Sürüm Miktarı	Parça Başına Maliyet	Tekel Geliri
50	100	20	3000
45	200	22	4600
40	300	25	4500
30	500	28	1000

Parça başına düşen maliyet masrafları, yukarıdaki misalde olduğu gibi artan bir seyir takibediyorsa, tekелci, gelirini maksimize edebilmek için satış fiyatını, önceki misallerde olduğundan daha yüksek bir seviyede tespit etmek lüzumunu duyacak, başka bir deyimle yüksek fiyat politikası uygulayacaktır. Misalimizde tekel kazancının maksimum olduğu fiyat seviyesi 45'tir. Birim maliyetin 22'yi aşması halinde tekel geliri düşmeye başlamaktadır .

d) Artan maliyet masrafları ile ilgili açıklamalarımızda, gelirin maksimize edilebilmesi için fiyatın daima yüksek tutulması gerekeceğini belirtmiştik. Aksi bir durumda, yani maliyet masraflarının azalan bir seyir takibettiği durumlarda tekelcinin nispeten daha ucuz bir fiyat politikası ile yüksek gelir elde etmesi mümkün olmaktadır. Üretim ve satışın artması ile birlikte, maliyet masraflarındaki azalmanın tekel geliri üzerine etkilerini aşağıdaki tabloda takibedelim :

TABLO IV

Fiyat	Sürüm Miktarı	Parça Başına Maliyet	Tekel Geliri
50	100	20	3000
45	200	18	5400
40	300	16	7200
30	500	14	8000
25	600	12	7800
20	700	10	7000

Misalimizde, maliyet masrafları, sürüm arttıkça azalmakta ve tekel gelirinin de artmasına yardım etmektedir. Parça başına maliyetin 14 olduğu 30 fiyat seviyesinde gelir maksimum olmaktadır. Maliyetlerin düşmeye devam etmesi tekelcinin gelirini 8000'nin altına düşürmektedir. Bu sebeple tekelci için en uygunu fiyatı 30 olarak tespit etmektir. Burada önemli olan husus, geliri maksimize eden fiyatın öncekilere göre nispeten düşük olmasıdır.

e) Buraya kadar olan açıklamalarımızla elâstik bir talep karşısında tekel gelirinin ne gibi değişiklikler gösterdiğini ve fiyat politikasının ne olması gerektiğini ortaya koymaya çalıştık. Unutulmamalıdır ki malî tekel konusuna giren mallar daha önce de türlü vesilelerle değindiğimiz gibi, talep elâstiklikleri zayıf olan mallardır. Bu tür malların fiyatlarını yükseltmek, bunlara olan talebi kolay kolay azaltmıyacağından, «üretici rantı» nı arttırmaya yar-

dım edecektir. Talep elâstikiyetinin zayıf olması tekelciyi, maliyetlerin azaltılması yönünde çaba çarçamaktan alıkoyacak ve maliyet kavramının önemi azalacaktır. Talebin az elâstik olduğu durumda tekelci, kolaylıkla yüksek fiyat politikasını uygulayabilecek ve bu yoldan maliyet masraflarının yükünü müşteriye in'ikâs ettirebilecektir.

TABLO V

Fiat	Satış Miktarı	Gayrisafi Gelir
50	500	25 000
45	700	31 500
40	800	32 000
35	900	31 500
30	1000	30 000
25	1100	27 500
20	1200	24 000
15	1400	21 000

Yukarıdaki tabloda talep elâstikiyetinin düşük olduğu düşünülerek, teorik satış miktarları ve bunlara tekabül eden gayrisafi gelirler gösterilmiştir. Fiyat politikası ile ilgili bölümün başında verilen tablo (Tablo I) hatırlanacak ve maksimum geliri sağlayan o tablodaki fiyat yukarıdaki optimal fiyat ile karşılaştırılacak olursa, ikincinin daha yüksek olduğu görülecektir. I Nolu tabloda, talep elâstik olduğundan fiyatta meydana gelen az bir düşüklük başlangıçta, talebin bir misli artmasına sebep olmaktadır. Buna mukabil talep elâstikiyetinin düşük olduğu son misalimizde, fiyatta yapılan aynı nispette bir indirim, talep hacmini aşağı yukarı % 50 oranında arttırmaktadır. Talep elâstikiyetinin zayıf olması, maksimum gelirin daha yüksek bir fiyat seviyesinde sağlanmasını mümkün kılmaktadır.

Maliyetlerin tekelci için çok büyük bir önem arz etmemesine mukabil, sürüm ve fiyatlar arasındaki ilişkinin en iyi şekilde ayarlanması konusu başlıca problem olmaktadır. Tekel fiyatını ayarlarken tespit edilmesi gereken husus, tüketicinin omal veya hizmete ödeyebileceği maksimum fiyattır. Satışa arz edilen bir mal için tek bir fiyat tespit etmekle sözkonusu fiyatı yüksek bulan müşterileri kaybetmek ve iştirak kabiliyeti yüksek müşterilerden en yüksek geliri elde edememek gibi sakıncalar doğmaktadır. Bu neden-

le tekeli, kademelendirilmiş (farklılaştırılmış) bir fiyat sistemi uygulamakta ve değişik gelir kategorilerine dahil tüketicilerin satınalma güçlerine hitabeden değişik fiyatlar tespit etmektedir. Bir cins malın değişik kalitelere ayrılması ve değişik fiyatlarla satılması tekel gelirini büyük ölçüde arttırmaktadır. Sigara fiyatları buna en güzel misaldir. Tekel idareleri tütünleri türlü kalitelere ayırmakta ve tütünün kalite ve harmanına göre değişen fiyatlar koymaktadırlar. Bir tek tekel maddesinin değişik türlere ayrılarak değişik fiyatlarla satışa arz edilmesi tekel gelirini maksimize etmekle, kalmayıp, şekli bir müterakkiyet te sağlamaktadır. Fiyat farklılaştırmasının tekel gelirlerini ne şekilde arttırdığını bir misalle açıklayalım.

TABLO VI

Fiyat	Satış Miktarı	Gayrisafi Gelir	Tekel Kazancı
50	100	5000	3000
45	200	9000	5400
40	300	12000	7200
30	500	15000	8000
25	600	15000	7800
20	700	14000	7000
15	800	12000	5600
10	1000	10000	4000

(Maliyetlerin, sürüm miktarı arttıkça, azaldığı farzedilmiştir.)

Yukarıda almış olduğumuz misale göre tekeli, tek fiyat politikası uygulayacak olursa, tespit edeceği optimal fiyat, yani ona maksimum geliri sağlayacak fiyat 30 olacaktır. Bu fiyat seviyesinde sürüm miktarı 500 ve tekelinin kazancı 8000'dir. Bu optimal fiyat, bu fiyatı pahalı bulan bir kısım müşterilerin sözkonusu malı satınalmamalarına sebeb olmaktadır. Diğer taraftan bir kısım müşterilerin mali güçleri, optimal fiyattan daha yüksek bir bedelle, aynı malı almaya müsaittir. Tekeli tek bir fiyat tespit etmekle her iki yönden kayba uğramaktadır. Bu sakıncayı ortadan kaldırmak için tekelinin, malını üç ayrı kategoriye ayırdığını ve her bir kalite için fiyatları sırasıyla 45, 25, 10 olarak tespit ettiğini farzedelim. Bu taktirde satınalma gücü daha fazla olan müşteriler birinci kalite malı 45 fiyatından ve mali gücü zayıf olanlar da üçüncü kalite malı 10 fiyatı ile alma imkânını bulacaklardır.

Aşağıdaki tabloda fiyat farklılaştırılması sonucunda satış miktarı ve gayrisafi gelirden meydana gelen değişiklikler gösterilmiştir :

TABLO VII

	<u>Fiyat</u>	<u>Satış Miktarı</u>	<u>Gayrisafi Gelir</u>
Birinci Kalite	45	200	9000
İkinci Kalite	25	400	10000
Üçüncü Kalite	10	400	4000
		<u>10000</u>	<u>23000</u>

VII Nolu tablodan da anlaşılacağı gibi, tekeli aynı cins malı üç ayrı kaliteye ayırmak ve herbirine değişik fiyat uygulamak yoluyla satış hacmini bir misli arttırabilmektedir. Farklılaştırmadan önce, optimal fiattan sattığı miktar 500 iken 1000'e, gayrisafi gelir de 15.000'den 23.000'ne yükselmiş olmaktadır.

Kademelendirilmiş fiyatlar tesbit edilirken gözönünde bulundurulması gereken en önemli hususlardan biri de tüketici psikolojisidir. Tek fiattan kademelendirilmiş fiata geçildiğinde, önceleri optimal fiattan mal talebinde bulunan bir kısım müşteriler, daha ucuz bir kalitenin satışa arz edilmesiyle taleplerini daha ucuz olana yöneltebilirler. Bu bakımdan, fiyat farklılaştırılması yapılırken tüketiciler hakkında yeterince bilgi sahibi olunmasında büyük fayda vardır.

Fiyat politikası ve gelir analizi ile ilgili olarak, hem malî ve hem de iktisadî tekeller için geçerli olan açıklamalarımızı bu şekilde tamamlamış bulunuyoruz.

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

III — TÜRKİYE'DE MALİ TEKEL

1) Tarihçe :

Malî tekellerin Türkiye'deki evrimi ile ilgili açıklamalarımıza Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarından başlamak istiyoruz. Birinci Dünya Savaşından önceki yıllarda tuz, tütün ve barut malî tekeli kapsamındaydı. Bu yıllarda devlet, şiddetle ihtiyaç duyduğu

gelir kaynaklarını arttırabilmek için malî tekellerin kapsamını genişletmek istiyordu. Malî tekel kapsamının genişletilmesi, Osmanlı Devletini bir sürüm pazarı olarak gören yabancı büyük devletler tarafından reaksiyonla karşılanıyordu. Kapitülâsyonlarla elde ettikleri geniş imkânların zarara uğramasını arzulamayan bu devletler, yeni tekellerin konmasına karşı duruyorlardı, ⁽¹³⁾.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, hükümet malî tekelleri istihlâk vergilerine tercih etmekte ve bunları daha çok geliştirmektedir. 1926'da şeker ve petrol ürünleri Osmanlı Devletinden kalan eldeki tekellere ilâve edildi. 1929'da kibrit ve çakmak taşı, 1933'te uyuşturucu maddelerin imal ve ithali gittikçe genişletilen malî tekeller kapsamına alındı. Bunlardan başka, barut ve patlayıcı maddelerle av malzemesi fişek ve rovelverin Türkiye'de yapımı ve ithali 2441 sayılı kanunla devlet tekeline alındı.

1924'de kahve ve çayın ithali, üreticiden satın alınması ve işlenmesi devlet tekeline geçti. İkinci Dünya Savaşının bitiminden itibaren hükümet, tekele alma eğiliminden vazgeçti ve tekele tâbi bazı maddeleri serbest bırakmaya başladı. Savaş yıllarında, daha önceleri hükümet iznine tâbi olan şarap üretimi özel teşebbüse terkedildi. Özellikle 1950 yılından sonra daha liberal bir iktisat politikasının takibedilmeye başlanmasıyla çeşitli maddelerin üretim, ithal veya satışının tekelden çıkarılması hızlandı. 1946'da kahve, 1949'da çakmak, 1952'de kibrit ve nihayet 1955'te bira, viski ve köpüklü şarap, barut, patlayıcı maddeler tekel dışına çıkarıldı. Buna rağmen malî tekeller devlet gelirleri içindeki önemli yerlerini korumaya devam ettiler.

2) Türkiye'de Malî Tekelin Kapsamı :

A) Tütün ve Sigara

Tütünün yetiştirilmesi tekel dışındadır. Tekel, tütün ekim sahalarını, kalitesini ve miktarını kontrol eder, azamî ve asgarî fiyatlarını tespit eder. Sigara tekel tarafından imal edilmektedir. Yaprak tütünün ihracı konusunda üçlü bir uygulama vardır. Yaprak tütün ihracatı, tekel, ihracatçı tüccar ve yabancı tütün şirketleri tarafından yapılır.

(13) BULUTOĞLU Kenan, TÜRK VERGİ SİSTEMİ, İstanbul 1967, s. 282.

Ülkemizin en önemli ihraç ürünlerinden biri olan tütün, Tekel Genel Müdürlüğünün faaliyetlerinde de ön sırayı işgal etmektedir. Tekel Genel Müdürlüğü 1965 bilânçosunda satış hasılatının % 49'unu tütün ve sigara satışları sağlamıştır.

Cumhuriyet Devrinde tütün ve sigara tekeli ile ilgili kanun 10/6/1938'de çıkarılmıştır. (3437 sayılı Tütün ve Tütün İhisarı Kanunu) Bu kanuna göre sigara imali ve satışı tam olarak tekel altına alınmıştır. Ayrıca tütün ekiminin nasıl yapılacağı, fidelikler, ürünün ne şekilde tahmin olunacağı, yaprakların tartılması ve anbara getirilmesi, muayenesi, tütün alım ve satımı, tütün depoları, tütün işleme fireleri, tütünün nakli, yaprak tütünün işlenmesi, satıcıların durumu ve cezalar ayrı ayrı belirtilmiştir. Kanun 119 madde ve 4 cetvelden meydana gelmiştir. Tütünden Millî Savunma vergisi alınması 2460 sayılı kanunla kararlaştırılmıştır.

Aşağıdaki tabloda 1961/65 yıllarındaki tütün ekim alanı ve üretim miktarları gösterilmiştir :

Yıllar	Hektar	Üretim (Milyon Kilo)
1961	140 Bin	101
1962	149 »	89
1963	235 »	132
1964	271 »	175
1965	221 »	123

KAYNAK: Tekel Genel Müdrülüğü 1965 Bilânçosu.

Tekel Genel Müdürlüğünce satın alınan tütünler, bakım ve işleme yerlerinde bir muamele geçirmekte ve ancak 2 sene sonra sigara imaline sevkedilmektedir. Bu nedenle Tekel'in sigara fabrikalarının ihtiyacını karşılamak üzere enaz 2 yıllık yaprak tütün stokunu elinde bulundurması gerekmektedir.

Tekel Genel Müdürlüğünün halen 15 tütün bakımevi ve 6 adet sigara fabrikası mevcuttur. Bu fabrikalarda takriben 30 çeşit sigara ile pipo tütününü imal edilmektedir.

1965 yılında 35.410.969 kilo tütün bu fabrikalarda imalâta kullanılmış olup, genel maliyetin tutarı 607.168.674 liradır. Maliyete yaprak tütün, malzeme, işçilik, genel giderler girmektedir.

Maliyeti teşkil eden unsurların yüzdesi şöyledir: (14)

I — Hammadde (Tütün)	% 72.27
II — Malzeme	% 15.37
III — İşilik	% 4.24
IV — Genel Gider	% 8.12
Maliyet	<u>% 100</u>

B) Ağır Alkollü İçkiler

Ağır alkollü içkiler tekel kapsamına dahildirler. Bu içkiler, rakı, likör, cin, votka, kanyak, kınakına, viski vermuttur. Sözkonusu içkilerin hammaddesi üreticiden satın alınmakta, tekele ait fabrikalarda imal edilmekte ve yine tekel tarafından bayiler aracılığı ile sattırılmaktadır.

Rakının alkol derecesi % 50'nin altındadır. Alkol derecesinin yüksek olması, tekelin bu içki için reklâm yapmasını ve satışını arttırıcı tedbirler almasını engellemektedir. Şüphesiz sosyal sınıncaları bakımından bu konuda tekele hak vermemek kabil değildir.

Ülkemizde likör imal eden bir fabrika mevcuttur. Bu fabrikada 15 çeşit likör imal edilmektedir. Çin, kaynak, vermut ve kınakına da aynı fabrikada imal edilmektedir. Bu ağır alkollü içkilerden kanyak ve vermutun tüketimi oldukça fazladır. Aşağıdaki tabloda tekele dahil ağır alkollü içkilerin alkol dereceleri ve litre maliyetleri gösterilmiştir :

	<u>Alkol Derecesi (%)</u>	<u>Litre Maliyeti</u>
Vermut	% 17	159.99 Kr.
Kanyak	% 41	435.80 Kr.
Cin	% 47	217.88 Kr.
Votka	% 46	816.50 Kr.
Viski	% 43	906.12 Kr.

Bütün bu ağır alkollü içkiler yurt ihtiyacını tamamen karşılamaktadırlar. Bunlardan sadece belirli miktarda viski ithal edilmektedir.

Tekel üç çeşit ispirto imal etmekte ve satmaktadır. Şişeli saf

(14 ÖZER İlhan, a.g.e., s. 40.

İspirto, yakılacak ve tuvalet İspirtoları tamamen tekel kontrolunda bulunmaktadır.

C) Hafif Alkollü İçkiler

Biranın arpası, şarabın üzümü üreticiden veya Toprak Mahsulleri Ofisinden alınmaktadır. Bira ve şarap imali son yıllarda tekel konusu dışına çıkarılmıştır.

Bira sanayii 1926 yılında çıkarılan 760 sayılı kanunla Devlet Tekeline alınmıştır. Bu arada, daha önce İstanbul ve İzmir'de faaliyette bulunan iki bira fabrikasına işletme izni verilmiştir. Halen biri İstanbul ve diğeri Ankara'da olmak üzere Tekel'in senelik 19.900.000 litre kapasiteli iki fabrikası bulunmaktadır. Ancak, bira talebinin çok fazla olması nedeniyle fabrikalar kapasitelerinin çok üstünde çalışmaktadırlar. Son yıllarda tekel ve özel sektör yeni bira fabrikaları kurmak üzere harekete geçmişlerdir.

TEKEL'İN BİRA ÜRETİMİ

Yıllar	Üretim Miktarı (Lt.)
1958	33.639.800
1959	30.423.100
1960	30.308.890
1961	31.956.900
1962	33.665.500
1963	24.806.470
1964	28.620.200

KAYNAK: Tekel Mukayeseli İstatistik Cetvelleri.

Bira, ilk defa 11/5/1955 tarih ve 6556 sayılı «Bira, tabii köpüren şarap ve viskinin istihlâk vergisine tâbi tutulması hakkındaki kanun» ile litrede 40 kuruş vergiye tâbi tutulmuştur. Bu kanunu ilga eden 6802 sayılı Gider Vergileri Kanunu ile de biradan eskiden olduğu gibi litre başına 40 kuruş gider vergisi alınacağı hükme bağlanmıştır. Son yıllarda bira fiyatında devamlı artmalar olduğu halde vergi miktarı değişmemiştir.

Şarap imalâtı, özel teşebbüs ile Tekel Genel Müdürlüğü tarafından, Tekel'in kontrolu altında yapılmaktadır. 8/6/1942 tarih ve 4250 sayılı «İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı Kanunu»nun 12-18 maddelerine göre, şarap yapmak isteyenler, imalâta başla-

madan önce şarap yapacaklarını Tekel İdarelerine beyanname ile bildirecekler ve bu beyannameye şarabın nerede, ne miktar ve ne maksatla yapılacağını kaydedeceklerdir. Tekel İdaresi, yurttan şarapçılığın kalitelendirilmesi ve geliştirilmesi için, kendi bağlarında ve şaraphanelerinde araştırmalara devam etmekle birlikte, uygun gördüğü yerlerde örnek şaraphaneler de yapacaktır. Halen ülkemizde, şarap üretiminin 4/5'i özel sektör tarafından gerçekleştirilmektedir.

TEKEL'İN ŞARAP ÜRETİMİ

Yıllar	Üretim (Lt.)
1961	8.104.627
1962	10.299.566
1963	10.559.853
1964	12.064.980

KAYNAK: Tekel Mukayeseli İstatistik Cedvelleri.

Şaraptan, 6802 sayılı Gider Vergileri Kanunu'na göre litre başına 20 kuruş istihsal vergisi alınmaktadır. Bu vergi, aynı kanunun 65. maddesine göre, Tekel İdaresi tarafından tarh, tahakkuk ve tahsil olunarak Hazine'ye yatırılmaktadır. Tekel her yıl 1-1,5 milyon litre civarında şarap ihraç etmektedir.

D) Çay

Üreticiden çay yaprağı satınalan tek alıcı tekeldir. İşlenmesi, satışı ve ihracı tam olarak tekel altındadır. Önceleri ithal edilmekte olan çay, bugün bir ihraç ürünü olma niteliğini kazanmış ve Doğu Karadeniz Bölgesine büyük bir gelir sağlamıştır. Çayın yüksek bir bedelle satın alınması, üretimi teşvik eden en önemli etken olmuştur. Üretimin bilhassa son yıllarda, tüketimi önemli ölçüde aşması Tekel İdaresini ihracata yöneltmiş ise de, ihrac edilen beher kilo çayda 15 TL. zarar edilmesi ihracatın cazibesini ortadan kaldırmaktadır. Tekel'in çay üreticilerini, yüksek fiat politikası ile desteklemesi stok birikmesine sebep olmuş, bu gelir tekeli bu niteliğini kaybederek tüketiciler aleyhine olarak, üreticilerin yararına çalışan bir mekanizma haline gelmiştir. Nitekim, 1965 yılı bilânçosunda 159 milyon liralık çay stokunun mevcut bulunduğu görülmüştür.

1965 yılında iç satışlar, ihracat miktarı ile satış masrafları çıktıktan sonra, çaydan elde edilen kâr şöyledir :

	<u>Miktar (Kg.)</u>	<u>Kâr-Zarar (TL.)</u>
İç Satışlar	12.206.415	247.765.412 Kâr
İhracat	4.102.896	57.570.407 Zarar
Toplam	16.309.311 Kg.	<u>190.195.0004 TL. Kâr</u>

E) Tuz

Tuzlulardan tuz istihsalı tekel konusudur ve tuz teslimleri tuzlalarda yapılmaktadır. Satışı serbesttir, ince tuz imali, paketlenip satılması tekel dışında bırakılmıştır. Tuz, 23/12/1936 tarihli ve 3078 sayılı Tuz Kanunu ile tespit edilen 3 kuruşluk fiattan beri herhangi bir vergi zammı görmemiştir. Sadece 27/5/1941 tarihli ve 4040 sayılı kanunla, tuzlalarda teslim edilecek tuzun beher kilosundan 1 kuruşluk Savunma Vergisi ek olarak alınmaktadır. Tuz fiyatının bu derece düşük tutulması Tekel İdaresinin bu madde zarar etmesine yolaçmaktadır.

Halen tuz, enfazlası denizden olmak üzere, göl tuzu kaya, tuz, kaynak tuzu şeklinde elde edilmektedir.

TUZ ÜRETİMİ

<u>Yıllar</u>	<u>Üretim Miktarı (Bin ton olarak)</u>
1961	482
1962	446
1963	460
1964	600
1965	492

Tekel Genel Müdürlüğünün 1965 yılı bilançosundan öğrendiğimize göre 1965 Yılı tuz satış zararı 3.359.176 liradır.

F) Kibrit

Kibrit tekeli 1930-1955 dönemi için bir Amerikan şirketine devredilmişti. Şirket ilk yıl hükümete 10 milyon dolar ödünç vermeyi kabul ediyor, sonra da imtiyaz döneminin sonuna kadar 1.8 milyon TL vermeyi taahhüt ediyordu. Bu imtiyaz 1940'da feshe-

dildi. 30/1/1952 tarihli ve 5865 sayılı kanunla kibrit üretimi tekel dışına bırakıldı. 13/7/1965 tarihli ve 6802 sayılı Gider Vergileri Kanunu ile istihsal vergisine tâbi tutuldu. Bu kanuna göre kibritin bin çöpünden 60 kuruş istihsal vergisi alınmaktadır. Tekelin bir kibrit fabrikası vardır. Bu fabrikanın 1960/65 yıllarındaki üretimi şöyledir :

<u>Yıllar</u>	<u>İmalât (Sandık)</u>	<u>Kutu Kibritin Maliyeti</u>
1960	51.825	4.57
1961	57.900	4.54
1962	46.711	4.88
1963	51.697	5.11
1964	52.470	5.27
1965	53.487	5.50

Tekel'den başka, özel sektöre ait iki fabrika kibrit imal etmektedir. 1965 yılında Tekel İdaresi 258.744.439 kutu kibritten 25.847.443 lira hasılat elde etmiştir. (*)

G) Kahve

İthal Tekel tarafından yapılmakta, satışı yine Tekel tarafından bayiler aracılığı ile yaptırılmaktadır. Çiğ kahve tam tekel konusu olduğu halde, kavrulmuş veya çekilmiş kahve serbestçe satılmaktadır. Tamamen ithal edilen kahveden Tekel % 100'ü aşan bir kâr elde etmektedir.

1965 yılı bilânçosuna göre Tekel, 1.941.521 kilo çiğ kahve satmıştır.

Satış Tutarı	67.953.000	lira
Kahve Maliyeti	34.806.000	»
Satış Kârı	33.146.000	»
Satış Masrafları	732.000	»
Net Satış Kârı	32.414.000	İradır.

2) Tekel Genel Müdürlüğü :

A) Teşkilâtı

Gümrük ve Tekel Bakanlığı bünyesinde yer alan Tekel Genel Müdürlüğü ayrı teşkilât kanununa sahiptir. 4036 nolu bu kanun

(*) Bu kibritlerin maliyeti	14.042.924	lira
Satış Masrafları	10.205.110	»
Satış Kârı	1.599.409	» 'dır.

1/6/1941 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Adıgeçen kanun, 4236, 4896, 5108, 5804, 5992 ve 6939 sayılı kanunlarla tâdil edilmiştir.

«İnhisarlar Umum Müdürlüğü Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanunu»nun I. maddesine göre: «İnhisarlar Umum Müdürlüğü, mülhak bütçe ile idare edilen, hükmi şahsiyeti haiz Devlet Müessesesi olup, Gümrük ve İnhisarlar Vekilliğine bağlıdır.»

Genel Müdürlüğün merkez teşkilâtını düzenleyen 4036 sayılı kanunun 4. maddesi, 31/5/1946 tarihli ve 4896 sayılı kanunla tâdil miş ve aşağıdaki son şekli almıştır. Buna göre;

«Tekel İdaresi :

A — Bir Genel Müdür, iki Genel Müdür yardımcısı ve Uzman Müşavirleri, Enstitüler Müdürlüğü, Hukuk Müşavirliği ve Muhakemat Müdürlüğü, Teftiş Kurulu Başkanlığı, Muhasebe Müdürlüğü ve Genel Müdürlük Kaleminden,

B — Ticaret), (işletme), (İç Dağıtma ve Satış), (İdare ve yardımcı işler) Gurupları Müdürlükleri ile bunlara bağlı şubelerden,

C — Başmüdürlüklerle, Müdürlükler ve Memurluklardan,

D — Fabrika, atölye, tuzla, depo ve işleme evleri, imalâthane ve doldurma yeri, Müdürlük ve Şefliklerinden kurulmuştur.

Bu idare kadrolarının dağıtımı ve görevlendirme tarzı Genel Müdürlükçe belli edilir.»

B) Fonksiyonları

Tekel Genel Müdürlüğü, yurdumuzdaki malî tekelleri bünyesinde toplayan tek kuruluştur. Genel Müdürlük, tütün, ispiroto ve ispirotolu içkiler tuz tekellerini belli hükümlere göre işletmek ve yönetmek ve bu tekel maddeleri ile birlikte, kibrit, çakmak ve çakmaktaşı ve oyun kâğıtları tekellerinin kaçakçılıklarına ait takipleri yapmak ve kanunla verilen diğer görevleri yerine getirmekle yükümlüdür.

Tekel İdaresinin en önemli fonksiyonu, Devlet'e gelir sağlamaktır. Bu, bütün malî tekellerin ortak bir fonksiyonudur. Türk Tekel'i bu aslı fonksiyonunun yanısıra birtakım sosyal görevleri de yerine getirmektedir.

1964 yılında Tekel Genel Müdürlüğü, 452 bin tütün üreticisi aile ile ilgilenmiş, asgari alım fiyatları tespit etme ve destekleme alımları yoluyla üreticinin zarara uğramasını önlemiştir. Tekel, çay alımlarında yüksek fiyat politikası izliyerek, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin ekonomik kalkınmasını sağlamıştır. Ülkemiz önceleri çay ithal etmekte iken bugün çay ihraceden bir ülke olmuştur.

Tekel Genel Müdürlüğüne, ekonomik faaliyetlerini yürütebilmesi için 750 milyon liralık döner sermaye verilmiştir. Ancak bu döner sermayenin tamamı ödenememiş, 245 milyon lira (ödenememiş döner sermaye) olarak ortada kalmıştır. Ödenmiş miktar 505 milyon liradır. Faat bu 505 milyon liralık döner sermaye Tekel'in ihtiyacını karşılayamamakta ve buna ilâve olarak Tekel diğer bazı paraları da sermaye gibi kullanmaktadır.

1965 Bilânçosuna göre Tekel'in döner sermaye gibi kullandığı paralar şunlardır:

1 — Hazine Hesabının Alacakları	659 milyon TL.
2 — Hazine Kefaletini Haiz Bonolar	673 » »
3 — Tütün Rehin Karşılığında	44 » »
4 — Alacaklı Hecaplardan	99 » »

C) Fiyat Politikası

Tekel'in ,hem alış ve hem de satış fiyatlarını tesbit serbestisinin bulunmaması verimli bir fiyat politikası izlemesini engellemektedir. Tekel, satış fiyatlarını kendiliğinden ayarlamak ve maksimum verimi sağlayacak fiyatı tesbit etmekten mahrumdur. Tekel İdaresi, çok defa hammaddeyi belli bir fiyattan satınalmak zorunda olduğundan, maliyette en önemli rolü oynayan hammaddeye değerinden yüksek bedel ödemektedir. Meselâ çay maliyetlerinin yüksekliği çay fiyatının 3.5 lira gibi çok yüksek fiyatla alınmasından doğmaktadır (15).

Tekel gelirlerinin en büyük kısmını teşkil eden tütünün alım fiyatlarının tesbiti, büyük bir çiftçi kitlesinin geçimini sağlaması bakımından sosyal, ekonomik ve politik bazı baskılar altında yapılmaktadır. Fiyatların tesbitinde birinci derecede dünya fiyatları ikinci olarak ta üreticinin himayesi konusu etkili olmaktadır. Tekel'in fiyatları, Bakanlar Kurulunca nihai olarak belirtilmek-

(15) ÖZER İlhan, a.g.e., s. 77.

tedir. Tekel satış fiyatlarına aşağıda ayrıca değineceğimiz «Savunma Vergisi» eklenmektedir.

Tekel İdaresi'nin kâr marjları hakkında fikir vermek bakımından önem taşıyan, belli başlı iki tekell maddesine ait satış kârları ve bunların genel satışa oranları aşağıda gösterilmiştir:

TABLO I
TÜTÜN Satış Kârı (TL.) (Mamul ve yaprak)

Yıllar	Satış	Toplam Maliyet	Satış Kârı	Kârın Satışa Oranı %
1961	701 836 018	393 027 648	308 965 829	44
1962	772 352 847	467 354 687	305 135 798	39
1963	872 958 858	545 766 356	336 315 073	38
1964	958 120 712	634 933 493	323 202 053	34

KAYNAK: Tekel Mukayeseli İstatistik Cetvelleri, Cetvel 86.

TABLO II
ÇAY Satış Kârı (TL.)

Yıllar	Satış	Toplam Maliyet	Satış Kârı	Kârın Satışa Oranı %
1961	327 464 446	205 827 308	121 642 138	37,15
1962	358 261 024	215 705 783	142 555 241	39,75
1963	407 079 560	235 722 112	171 357 448	42,05
1964	435 685 053	270 463 757	165 221 295	37,96

KAYNAK: Tekel Mukayeseli İstatistik Cetvelleri, Cetvel 160.

D) TEKEL'de Reform Çalışmaları

Tekel Genel Müdürlüğü'nün iki yönlü bir reform çalışması içinde olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, Tekel Genel Müdürlüğü'nün mevcut hukukî statüsünü değiştirerek yerine ayrı ayrı İktisadî Devlet Teşekkülü kurma amacını taşımaktadır. Bu konuda bir kanun tasarısı T.B.M.M.'ne sevk edilmiş bulunmaktadır.

Teke konularının ayrı ayrı İktisadî Devlet Teşekküllerine bırakılması sorunu uzun zamandan beri incelenmektedir. 1952 yılında yapılan bir Tekel etüdünde, Tekel Genel Müdürlüğü'nün ilgası ve yerine (tütün endüstrisi kurumu) ile (alkol endüstrileri kurumu) olarak iki ayrı İktisadî Devlet Teşekkülü kurulması öneril-

mişti. Aynı etüd, çay, tuz ve kibritin tekel dışına çıkarılmasını öngörüyordu. Fakat bu fikirler bugüne kadar uygulanamamış ve yeteri kadar taraftar bulamamıştır.

Tekel'deki ikinci çalışma, bugünkü hasılat sistemi yerine modern anlamda istihşal veya istihlâk vergisi ikamesi ile ilgilidir. Buna «Malî Reform» adı verilmektedir. Yeni malî reform çalışmaları, tekel konulrınının 6802 sayılı Gider Vergileri kapsamına alınması amacına yönelmiştir. Sözkonusu çalışmalar henüz sonuçlanmış değildir.

4) *Tekel Maddeleri Savunma Vergisi :*

Türkiye'de tekelden bahsedildiğinde Savunma Vergisi'ne değinmemek eksiklik olacaktır bu nedenle birkaç cümle içinde bu konuyu özetlemek istiyoruz.

Savunma Vergisi, Tekele tâbi maddeler üzerine konulmuş olmakla beraber, tekel maddelerinin satışı tutarlarından maliyetlerin indirilmesi suretiyle bulunan «safî hasılat» dan farklı olarak bir vergi karakteri taşımaktadır ⁽¹⁶⁾.

Savunma Vergisi, 1934 yılında ihdas edilmiş, tütün, sigara ve içirtolu içkilerden alınmıştır. Daha sonra 1941'de tuz da bu vergi kapsamına alınmıştır.

Kanunda önce, bira, şampanya, viski ve âdi şaraplar vergi konusuna dahil bulunuyordu. 1955'de bira, şampanya ve viski Savunma Vergisi kapsamı dışına çıkarıldı. Son olarak 1956'da Gider Vergileri Kanunu şarabı veriglendirdiğinden bu madde de kanun kapsamı dışına çıkarılmıştır. Bu vergi halen Tekel'e dahil maddelerden alınmaktadır.

5) *Tekel Gelirlerinin Türkiye Bütçesindeki Yeri :*

Tekel gelirleri, Devlet bütçesinin önemli gelir kaynaklarından birini meydana getirmektedir. Tekel, Devlet bütçesine başlıca iki çeşit gelir sağlamaktadır. Bunlar, Tekel Safî Hasılatı ve Millî Savunma Vergisidir .Tekel Genel Müdürlüğü, bunlardan ayrı olarak imal etmekte olduğu, şarap, bira, kibrit için 6802 sayılı Gider Vergileri Kanunu'na göre istihşal vergisi ödemektedir. Yurdu-

(16))GESOY Muzaffer, a.g.e. s. 55.

muzda Tekel'in, Belediyeler Hissesi ve Hazine, Tayyare Resmi ağı altında bazı ödemeleri de vardır.

Aşağıdaki tabloda, son on yıl içinde, Tekel Safi Hasılatı ve Savunma Vergisi'nin Devlet bütçesindeki yeri gösterilmiştir:

**Yıllara Göre Tekel Savunma Vergisi ve Safi Hasılatı
Tahsilât Miktarları
(Milyon TL.)**

Yıllar	Tahsilât	Genel Bütçe Gelirleri	Genel Bütçe Gelirlerine Oranı %
1956	396	2.583	15.33
1957	417	2.949	14.14
1958	450	3.759	11.97
1959	555	4.347	12.76
1960	634	5.754	10.18
1961	883	8.051	10.67
1962	941	8.925	10.96
1963	1.072	11.493	10.54
1964	1.193	11.938	9.32
1965	1.013	12.911	7.84
1966	1.068	15.153	7.04

KAYNAK: Devlet Gelirleri Bülteni sayı 19.
(Oranlar tarafımızdan hesaplanmıştır.)

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

IV — SONUÇ

1) Malî Tekellerin Fayda ve Mahzurları :

Malî tekellerin fayda ve mahzurlarını iki değişik açıdan ele alıp incelemekte fayda vardır. Konu, gelir elde etmek amacı ile malî tekelleri kuran Devlet açısından ele alınacak olursa, fayda kavramının mahzur kavramına üstün geldiği görülecektir. Her gün artan kamu giderlerini finanse etmek durumunda olan Devlet için, malî tekeller, verimli, verimli olduğu kadar da emin bir finansman kaynağıdır. Malî tekel konusu mal ve hizmetlerin talep elâstikiyetlerinin zayıf olması, bir dereceye kadar diğer istihlâk vergilerine dahi tercih edilmelerine sebep olmaktadır. Malî

tekelerde Devlet, halk için hiç te sevimli olmayan vergiyi gizleme imkânını bulmaktadır. Safi hasılat içinde gizli olan vergi âdeti bir işletme kârı olarak dikkatten kaçabilmektedir. Bunların yanısıra, Türkiye'mizde olduğu gibi, tekel fiyatlarını tesbit yetkisi hükümette bulunduğu takdirde, gerekli fiyat ayarlamaları ile, tekel gelirlerinde arzulanan artışlar, kolaylıkla sağlanmaktadır. Halbuki, bir vergi kanununda değişiklik yapmak yasama organının elinde bulunduğundan, gerekli ayarlamaları yapmak güç olmakta, hiç değilse zaman almaktadır. Sözkonusu ayarlamalar, verginin arttırılması yönünde olduğu takdirde, bunu teklif eden hükümetin halk nazarında ne kadar sevimsiz bir duruma düşeceği kolaylıkla tahmin olunabilir. Bu sebepten dolayı, malî tekelerde fiyat politikası, verginin yaptığı işi, daha iyi ve daha büyük bir esneklikle yapar.

Konuyu tüketici açısından ele alacak olursak, aynı ölçüde iyimser olamadığımızı görürüz. Herşeyden önce malî tekel, bir vergileme metodudur. Bütün vasıtalı vergiler için geçerli olan mahzurlar, malî tekel için de geçerlidir. Vasıtalı vergilerin ric'iliği malî tekel için de sözkonusudur. Tekel maddelerine, değişik gelir kategorilerine hitabeden, müterakki bir fiyat sistemi uygulamak güç olmaktadır.

Prof. Dr. Feridun Ergin, tekelin bir diğer mahzuruna değine rek şöyle demektedir (17):

«Monopol, muayyen zümrelerin iktisadî istibdadı demektir. İster devlet ve ister özel teşebbüs erbabı tarafından idare edilsin, inhisar mefhumu, iktisadî hayatın hakikî gayesiyle çatışma halindedir. İstihsalin nihai hedefi, istihlâk ihtiyaçlarının karşılanması ve hayat seviyesinin yükseltilmesidir. Halbuki inhisar, yüksek fiyat bulmak için istihsalin kasten daraltılmasından başka bir şey değildir. İnsanları iktisadî faaliyete sevkeden âmil, fayda istihsalidir. İnhisar ise mal arzını daraltmakta, nedreti istismar etmekte ve dolayısıyla istihsalin içtimaî faydasını zayıflatmaktadır.»

Malî tekellerin diğer önemli mahzuru da maliyet enflasyonu yaratmalarıdır. «Vasıtalı vergilerin ve malî inhisarların enflasyon etkisi yaratabileceklerini tahlillerle ortaya koyan ilim adamı

(17) ERGİN Feridun, a.g.e. s. 473.

Umberto Ricci'dir. Mükellefiyetin iktisadî in'ikâsını inceliyen Ricci, malî inhisarların ve yüksek orantılı vergilerin geçim şartları üzerinde aynen para kıymeti düşmüş gibi tesir doğuracağına kanaat getirmiştir.

Mali monopoller ve yüksek dozlu vasıtalı vergiler, talep fazlasının baskısı olmaksızın cebri tasarruf etkisi yaratmaktadırlar. Vasıtalı vergiler maliyet unsurları arasına girdiğinden bu yüzden beliren pahalılık, maliyet enflasyonu addolunmalıdır» (18).

Mali tekellerin fayda ve mahzurlarına bu şekilde değindikten sonra, malî tekellerin, alternatiflerinin neler olabileceğini özetlemeye çalışalım.

2) *Mali Tekellerin Alternatifleri :*

Mali tekellerin alternatiflerinden ilki, «Bandrol Usulü» dür. Ülkemizde uygulanmamakta olan bandrol usulünü kullanmakla normal işletme kârı ile vergi ayrı ayrı belirlenmiş olmaktadır. Bandrol usulünün kullanılması ile, tekel konusuna dahil maddelerin, özel teşebbüs tarafından da üretilmesi imkân dahiline girmektedir. Özellikle tütün, sigara ve alkollü içkiler vergilerinde kullanılan bu usulün çeşitli bakımlardan yararları vardır.

İşletme kârı ve verginin ayırde edilmesi, işletmelerin maliyetlere daha fazla önem vermelerine, kaliteyi geliştirmelerine ve satış hacmini arttırıcı çabalara girişmelerine yol açacaktır ki, sonuçta devlet gelirleri artmış olacaktır.

Alternatiflerden ikincisi tekel konusu maddelerin, tekel dışına çıkarılması ve istihsal vergisine tâbi kılınmalarıdır. Fakat bunun, bandrol usulü kadar verimli olmayacağı fikrindeyiz. Zira istihsal vergisi vergi kaçakçılığına daha müsait bir durum arz etmektedir. Ayrıca takip ve tahsil güçlükleri nedeniyle umulan gelirin elde edilememesi ihtimali vardır.

3) *Tekel Genel Müdürlüğü Hakkında Düşünceler :*

Türkiye Bütçesi'ne heryıl milyarı aşan bir gelir sağlamakta olan Tekel Genel Müdürlüğü hakkındaki düşünce ve temennile-

(18) ERGİN Feridun, PARA SİYASETİ - İstanbul 1966. s. 284.

rimizi maddeler halinde, konuyu dağıtmaksızın, özetlemek istiyoruz.

a) Tekel Genel Müdürlüğünün mevcut statüsünün değiştirilmesi gereğine inanıyor fakat, bunun İktisadî Devlet Teşekkülü haline çevrilme şeklinde olmamasını diliyoruz. İktisadî Devlet Teşekküllerinin mevcut durumları ,böyle bir değişikliğin yararlı olmayacağı endişesini duymamıza sebeb olmaktadır.

b) Tekel'in maliyetler konusuna eğilmesi zamanı gelmiştir.

c) Tekel, pazarlama işlerine yeniden, daha modern metodlarla eğilmelidir. Yeni ihraç pazarlarının, özellikle sigara ve çay ihracatı için yeni pazarların aranmasına girilmelidir.

d) Tekel mamullerinin kalitesi geliştirilmesi, talebi zamanında karşılayabilecek şekilde, üretim hacminin ayarlanması yoluna gidilmelidir.

e) Tekel İdaresinde bir personel reformu yapılmalı, Tekel mensuplarının malî durumları ele alınmalıdır.

f) Tekel İşletmelerinde modern işletmecilik metodlarına yer verilmelidir.

g) Belirli bir program süresi sonunda, Tekel Genel Müdürlüğünü ilga ederek işletmelerinin Sanayi Bakanlığı ve özel teşebbüse devri ve gelir tahsilâtının Maliye Bakanlığınca yapılması konusu incelenmelidir.

h) İncelememizi, tekellerin tedricen kaldırılması ve halen tekel konularından alınmakta olan «Safî Hasılat ve Savunma Vergisi» yerine «İstihlâk Vergisi ve Bandrol Usulü» nün ikamesi temennisiyle sonuçlandırmak istiyoruz.

TABLO I
TEKEL İDARESİNİN SATIŞ VE GİDERLERİ
(Milyon TL.)

Sene	Satışlar	Satış maliyeti ve masrafları	Satış kârları ve muhtelif gelirler	GİDERLER			Sâfi Hasılat
				Bütçe	Döner Sermaye	Toplam	
1955	719	285	434	19	16	35	399
1956	812	330	481	21	10	31	450
1957	992	413	579	23	12	35	544
1958	1 264	541	722	26	14	40	682
1959	1 628	685	943	35	11	46	896
1960	1 792	747	1 045	36	10	46	949
1961	1 890	839	1 051	43	8	51	951
1962	2 037	922	1 115	43	4	47	1 068
1963	2 249	1 000	1 248	49	6	55	1 192
1964	2 465	1 195	1 270	52	13	65	1 205
1965	2 735	1 360	1 374	53	13	66	1 306

KAYNAK: Devlet Gelirleri Bülteni, Sayı: 19.

TABLO II
TEKEL GELİRLERİNİN KAYNAKLARI
(Milyon TL.)

Sene	Satış Kârları	Savunma Vergisi	Çeşitli Resimler ve Hasılat	Tekel Gelirleri Toplamı
1955	256	165	5	426
1956	286	185	2	473
1957	347	215	6	568
1958	438	268	5	711
1959	601	336	6	953
1960	680	360	5	1 045
1961	656	388	7	1 051
1962	681	427	7	1 115
1963	762	477	9	1 248
1964	735	525	10	1 270
1965	784	579	10	1 374

KAYNAK: Devlet Gelirleri Bülteni, Sayı : 19.

TABLO III
TEKEL SÂFİ HASILATI VE HAZİNE HİSSESİ
(Milyon TL.)

Sene	Tekel sâfi hasılatı	H a s ı l a t t a n A y r ı l a n P a y l a r			Hazine Hissesi
		Sabit Kıymetlere ayrılan	Belediyeler Hissesi ve Tayyare Resmî	Toplam	
1955	399	7	13	21	378
1956	450	11	16	28	421
1957	544	12	18	31	512
1958	682	11	24	35	647
1959	896	36	32	68	827
1960	949	40	28	68	880
1961	951	60	29	90	860
1962	1 067	30	36	66	1 000
1963	1 192	45	40	85	1 107
1964	1 205	53	39	93	1 111
1965	1 306	58	44	103	1 203

KAYNAK : Devlet Gelirleri Bülteni, Sayı: 19.